

ZAKLJUČCI

Prvi zaključak koji nam se nameće je misao o samoj studiji. Čitalac se sigurno više puta pitao, prateći naše proračune, a još više pretpostavke, kao i razne probleme koji su pred nama stajali – da li je imalo smisla preduzeti takvu studiju koja nas neće dovesti do uspostavljanja jedne matematičke istine?

Sa svoje strane, treba da priznam da mi je prvi cilj bio da pokušam da nadjem tu „istinu“, ali što sam više ulazio u ispitivanja mnogobrojnih faktora vezanih za našu studiju, to sam više uvidjao da će, u stvari, studija da pokaže pre svega šta sigurno nije istina; i da će moći da pruži čitaocu teškoće problema, relativnost izvesnih elemenata, manjak nekih važnih podataka; i na kraju krajeva, da će mu ova studija ipak moći da pruži jedan okvir u traženju *r e l a t i v n e i s t i n e*. Nadam se da će se čitalac moći složiti mojom idejom da mu ova studija daje uvid u probleme, da je u stanju da ih kritički ispita (prilozi će mu biti od velike koristi); da će moći, eventualno, da u ponekim pitanjima, ili nekim mojim pretpostavkama — dá neke bolje odgovore ili dokaze netačnosti nekih mojih proračunavanja. I time da doprinese da se još bolje nadju neki odgovori na pitanje žrtava za vreme Drugog svetskog rata u Jugoslaviji.

Pored naših izračunatih demografskih i stvarnih gubitaka, kako po republikama ili pokrajinama tako i za celu Jugoslaviju, i medju pojedinim narodima, mi nismo odbacivali mogućnosti varijacija, pa smo spominjali i granice, na dole i na gore, tih mogućnosti. Brojevi izmedju tih granica bi predstavljali okvir te, kako bih je nazvao, relativne istine o žrtvama u Jugoslaviji kao posledice Drugog svetskog rata. Kada bi sve moje pretpostavke i proračuni trebalo da budu ispravljani u jednom pravcu, ka dole, došli bismo do minimalnih gubitaka; a ako bi sve ispravke trebalo da idu u drugom pravcu, na gore, došli bismo do maksimalnih gubitaka. Teško je pak zamisliti da, ako je ikako moguće ispraviti sa sigurnošću neke, ako ne i sve, elemente – da bi ispravke išle sve u jednom pravcu. Mnogo je verovatnije da bi jedne trebalo ispravljati na dole a druge na gore, bilo da bi te ispravke jedna drugu poništavale bilo ne; u svakom slučaju čist rezultat bi potvrdjivao da se brojke kreću oko onih do kojih smo mi došli. To je vrlo verovatno za broj žrtava za celu Jugoslaviju,

dosta verovatno za pojedine narode, a nešto manje verovatno za pojedine republike i pokrajine, uzete ponaosob.

U ovoj studiji, mi smo želeli da ispitamo što veći broj problema vezanih za naše zadatke. Postojala je uvek opasnost da se poneki problem prenebregne a koji je mogao da skriva veće brojke. To što neki elementi na kraju krajeva nisu, po meni, od nekog značaja, to sam mogao da „uvidim” tek pošto sam stvari ispitivao. Mogao sam na kraju ispitivanja da ih ignorišem, ali sam ih ipak ostavio u svojim proračunavanjima. Ne da bih „cepidlačio” ili ih „unosio” kao „knji-govodja” za koga je i najmanji broj važan — nego sam ih ostavio u razmatranjima da bi čitalac video što više problema i time ne samo shvatio kompleksnost studije nego i da bi neko mogao da ukaže da sam upravo neka pitanja i faktore potcenio ili precenio u svojim pretpostavkama i proračunavanjima. Smatrao sam, najzad, da, ako unesem što više elemenata, veće su mogućnosti da će opšti proraču-ni biti tačniji, što, razume se, ne mora biti tako.

Ako nam studija može da dá okvir relativne istine o broju žrtava, nadam se da će čitalac bar da uvidi šta, naprotiv, i sigurno, nije istina. Bilo da je reč o žrtvama za celu Jugoslaviju, bilo da je reč o žrtvama kod pojedinih naroda, naročito jugoslovenskih naroda.

Da li ću uspeti da „uništım” neke mitove koji su duboko ukore-njeni u narodima, medju političarima čak medju naučnicima? Mitovi imaju tvrd život: mit o 1,700.000 ubijenih, ako ne i više; mitovi da se žrtve nalaze uglavnom u jednom jedinom narodu, ili da su žrtve delo samo jednog jedinog naroda. Nadam se da će medju čitaocima biti ljudi koji će bar posumnjati, posle ove studije, u neke gore nave-dene mitove — i to bi bio već dobar početak i veliki uspeh. Još će veći uspeh biti ako čitalac dodje do saznanja da ono što se desilo izmedju naših naroda za vreme Drugog svetskog rata — ne bi smelo nikada više da se ponovi u budućnosti.

Nalazimo se pred čudnom pojavom: ukoliko jedna osoba „tvrđı” da je veći broj svojih sunarodnika ubijeno — utoliko ta osoba ima veće zasluge i smatra se većim nacionalistom. Drugim rečima, da li je jedna osoba „izdajnik” svog naroda ako ne „nalazi” da je bilo toliko žrtava kako se to na svim stranama tvrdı? Razume se da ja ne smatram da je „patriotizam” vezan za tvrdjenje što manjeg broja žrtava svog naroda. Ovde nije uopšte reč o „patriotizmu”. Kao što sam rekao na početku ove studije: smatram da je vreme zrelo i da smo zreo narod da preispitamo jedan od teških problema naše prošlosti — i da ga svedemo na pravu meru.

Za mene, pak, ostaje žalosna činjenica da je za celokupnu Jugo-slaviju bilo oko 1,985.000 demografskih i, u okviru demografskih gubitaka, 1,014.000 stvarnih žrtava. Ostaje činjenica da je najviše, relativno govoreći, stvarnih žrtava bilo u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Vojvodini; da su ukupno uzevši Srbi imali malo veće relativne gubitke od Muslimana (ako uzmemo Srbe i Crno-

gorce zajedno) ili ako odvojimo Crnogorce od Srba, onda su Crno-gorci ti koji su imali najveće stvarne gubitke medju jugoslovenskim narodima, slede Srbi i Muslimani. I da su najviše stradali Srbi (i Crnogorci) u Hrvatskoj, B-i-H i Crnoj Gori, kao i Hrvati u B-i-H, Srbi u Makedoniji, Muslimani u B-i-H itd.

Najzad, ostaje činjenica da su, govoreći o relativnim gubicima, najviše pretrpeli Jevreji i Cigani, pa tek onda neki od jugoslovenskih naroda.

Čini mi se, da takvi kakvi su, ti proračuni i rezultati do kojih smo došli i za koje smo pružili čitaocu sve moguće osnove i pretpostavke — ipak opravdavaju ovu studiju.

Ako je naša studija imala za zadatak da ispita jedino probleme demografskih i stvarnih gubitaka, trebalo bi u zaključku podvući i istaknuti druge žrtve koje nismo obuhvatili i koje je teško brojčano označiti. Koliko je bilo invalida, koliko udovica i udovca, koliko si-ročadi? Koliko upropašćenih brakova, rasturenih ognjišta i porodi-ca? Koliko porušenih ili spaljenih kuća, javnih zgrada i crkava? Ko-liko uništenih kulturnih i umetničkih vrednosti? Koliko pobijene stoke? I to su sve žrtve Drugog svetskog rata. I kako teške žrtve!

Treba uvek imati na umu da su žrtve pale od raznih i mnogobroj-nih ruku. S jedne strane, bilo je mnogo žrtava u borbama sa raznim okupatorima, bilo medju građanskim bilo medju vojnim licima. I tu leži naš veliki doprinos u Drugom svetskom ratu — u borbama protiv nacista i njegovih satelita. Ali s druge strane, i tu ne možemo da se ponosimo, za veliki broj žrtava u Jugoslaviji doprineli su razni: građjanski, nacionalni i ideološki ratovi izmedju raznih strana, nacionali-sta i komunista u Sloveniji, četnika i partizana (gde nije bilo samo komunista), ustaških ili domobranskih jedinica, ljotičevskih dobro-voljaca sa četnicima i partizanima; kao i građjanski nacionalisti-čki ratovi, u prvom redu izmedju Srba i Hrvata i Muslimana na teri-torije Hrvatske, i Bosne i Hercegovine. Ne zaboravimo da su u Crnoj Gori naročito pale velike žrtve: izmedju Srba i Srba, ili — i-zmedju Crnogoraca i Crnogoraca!

Kada kažemo „krvavi obračuni” Hrvata i Srba, treba reći da to nije bio pravi, u bukvalnom smislu, rat izmedju Srba i Hrvata. Srbi-ja, na primer, sa najvećim brojem Srba, u poredjenju s drugim obla-stima, nije učestvovala u „ratu” sa Hrvatima. Pa ni Crna Gora. „Rat” izmedju Hrvata i Srba bio je u stvari proces u dva pravca: pokušaj Pavelićeve tzv. države da zbrıše Srbe u oblasti Hrvatske i Bosne-Hercegovine, i, potom, odbrana i odmazda od strane Srba četnika i Srba partizana.

Kakav politički zaključak izvući iz tih ratova? Nije nikakva novina podvući da građjanski ratovi, u načelu, nose u sebi više uništenja, fizičkog ali i psihičkog, nego ratovi izmedju država. Seme mržnje ostavlja dublji traga; treba računati na više generacija pre nego što će nestati osećanja nepoverenja, pre nego što će događajı „otići” u

zaborav. Sve istorije građanskih ratova govore jasno u tome pravcu: „severnijaci” i „južnjaci” u Sjedinjenim Američkim Državama u prošlom veku, republikanci i frankisti u Španiji pred Drugi svetski rat – da ne spomenem druge. U oba gornja slučaja trebalo je više, u prvom i mnogo desetina godina, da bi se posledice zaboravile, da bi došlo do izmirenja, da bi sve događaje mogli objektivno, ili bar objektivnije, posmatrati i slobodno ispitati. Odnosno, da se ti događaji mogu posmatrati kroz statistiku i istoriju, na naučnoj osnovi.

I u našem slučaju nadolazi vreme kada se događaji mogu sve slobodnije i objektivnije da ispituju, naročito građanski-ideološki rat.

Teže su pak posledice *nacionalnog građanskog rata*. Krvavi obračuni Srba i Hrvata u Hrvatskoj, Srba, Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini, ostavili su dubokog traga na sve te narode u toj meri da se i danas postavlja bilo problem mogućnosti daljeg življenja u jednoj državnoj zajednici, bilo, ako je u interesu svih jugoslovenskih naroda da ostanu u toj zajednici – kako je urediti da se više ne ponove događaji građanskog nacionalnog rata? Zabeležimo da kod izvesnih preovladjuje još uvek ideja, nadam se da će se taj broj vremenom sve više smanjivati, da medjunacionalni obračuni nisu završeni, odnosno koji žele, ako im se prilika ukaže, da se „svete”, da „nastave” sa građanskim ratom. Ovakve tendencije koje, nema sumnje, još uvek postoje, verovatno više verbalno, potkrepljuju kako komunističku jednopartijsku vlast tako i separatističke teze koje pokušavaju da što više odvoje Srbe i Muslimane u Bosni i Hercegovini.

Ne postavlja se samo pitanje opstanka ili rasturanja državne zajednice Jugoslavije, nego, i u prvom i u drugom slučaju, o granicama država članica ili o granicama nezavisnih država, i o garancijama nacionalnim manjinama. Posle događaja u NDH, Srbi imaju ne samo pravo nego i dužnost da postavie pitanje granica sa Hrvatskom u krajevima gde su Srbi kompaktni sa zaledjem u drugoj oblasti, opet srpske kompaktnosti – u slučaju ako bi došlo do razbijanja Jugoslavije.

Za pisca ove studije jasno je da razbijanje Jugoslavije podiže toliko problema, naročito u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, da se rešenja neće moći naći izvan novih građanskih ratova, sa novim i jakim demografskim i stvarnim žrtvama koje bismo mogli takodje označiti kao posledice Drugog svetskog rata, pa makar se one desile nekoliko desetina godina docnije. Nazovimo to „novi” ili „nastavak” građanskog rata. Taj rat bi oslabio i politički sve jugoslovenske narode, jer bi slabljenje tih naroda verovatno iskoristili neki od suseda koji imaju teritorijalne zahteve, u prvom redu Italija, Madjarska, ponajpre Albanija i Bugarska.

Ako bi trebalo, dakle, izvući nacionalno-političku pouku iz događaja za vreme Drugog svetskog rata, to bi trebalo da bude u smislu da se ne dozvoli, u interesu svih, da dodje do sličnih događaja, ni do ideološkog ni do nacionalnog građanskog rata.

Za Srbe nameće se i drugi zaključak. Ako izvesni jugoslovenski narodi imaju svoju etničku i državnu teritoriju, kod Srba je stvar složenija. Republika Srbija treba da bude čvršće vezana, odnosno Vojvodina i Kosovo treba da budu integralnije vezani za Užu Srbiju. To ne znači da Vojvodina treba da izgubi svoju autonomiju, jer specifičnosti postoje. Naprotiv, Kosovo, ne samo da ne bi trebalo da dobije status republike, nego događaji poslednjih godina pokazuju da ni autonomni okvir, bar takav kakav je bio u vremenu 1974-1983, nije više moguć, kako u interesu Jugoslavije tako i u interesu Srba i u interesu Albanaca. Neka nam Makedonija bude primer. U toj republici nije stvorena posebna autonomna oblast za makedonske Albance, iako su ovi vrlo kompaktni i predstavljaju skoro 20% celokupnog stanovništva Makedonije. Albanska manjina pak u republici Srbiji ne predstavlja više od 10% celokupnog stanovništva Srbije.

Uzmimo takodje primer Srba u Hrvatskoj: ako se njima ne daje autonomija u Hrvatskoj, zašto bi se dala ta autonomija u Vojvodini zbog Madjara; ili na Kosovu zbog Albanaca? Pouka bi trebalo da bude da, ako je trebalo ukloniti centralizam, kako bi se sprečila hegemonija srpske vodeće klase – ne treba taj većinski narod tako „razbiti”, da nije više u stanju da doprinosi zajednici. Merila prema Srbima moraju biti ista kao i prema drugim narodima; ni manje ni više.

Očuvanje Jugoslavije kao mnogonacionalne složene zajednice nameće pravilo da niti Srbi niti Hrvati ne mogu, ma kako im želje bile opravdane ili ne, da potpuno zadovolje planove okupljanja svojih sunarodnika u jednu državnu celinu. Zapreka tim željama je u prvom redu Bosna i Hercegovina. Ne toliko zbog ili samo zbog Srba i Hrvata. Jer, ako su Srbi u mnogo povoljnijem brojnem položaju u poredjenju s Hrvatima, i mogli dakle zamisliti bilo mogućnost pripajanja cele Bosne i Hercegovine Srbiji, uz saglasnost sa Muslimanima; ili bi mogli zamisliti podelu Bosne i Hercegovine izmedju Srbije i Hrvatske – mora se najpre uzeti u obzir prisustvo Muslimana. Iako ovi nemaju svoje nacionalne teritorije, treba razumeti njihovu težnju da se nadju bar u istoj državnoj zajednici ili u istoj federalnoj jedinici. U tome smislu interesi Srba i Muslimana su vrlo usko vezani: samo zajednički mogu da osiguraju da se velika većina Srba i Muslimana nadju u jednoj državnoj zajednici: bilo Jugoslavije u današnjim granicama, bilo Jugoslavije bez Hrvatske, ma koje ime bilo toj novoj državnoj zajednici. Naprotiv, zajednički istup Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini ne bi osigurao Muslimanima ostajanje u jednoj državnoj zajednici. Jer, ako nema sumnje da bi zajednica Srba i Muslimana mogla da osigura da cela, ili bar skoro cela Bosna i Hercegovina ostane u jednoj državnoj zajednici, makar i umanjenoj – jasno je da bi u slučaju saveza Hrvata i Muslimana, Bosna i Hercegovina bila podeljena izmedju Hrvatske i Srbije, sa

rezultatom, da se Muslimani nadju podeljeni. A to Muslimani niti žele niti smeju sebi dozvoliti. Otuda i za Muslimane je Jugoslavija jedino nacionalno rešenje u kojoj bi Bosna i Hercegovina bila sačuvana u današnjim granicama, kao posebna federalna jedinica, kao značajna veza između Srba i Hrvata.

Dogadjaji u Drugom svetskom ratu nameću, u slučaju očuvanja Jugoslavije, pravilo da Srbi u prvom redu, ali i druge jugoslovenske nacionalnosti, dobiju stvarne garancije da ne mogu biti nacionalno ugroženi eventualnim trenutnim zajedničkim akcijama drugih jugoslovenskih naroda. Sve to izgleda i, nažalost, jeste vrlo zamršeno, ali je to rezultat složene etničke situacije u nekim našim republikama ili pokrajinama, a takodje rezultat iskustva posle dogadjaja za vreme Drugog svetskog rata.

Ako bi bilo poželjno ostaviti istoriji i naučnicima sud o dogadjajima za vreme Drugog svetskog rata, ako bi bilo poželjno da svi jugoslovenski narodi unesu mnogo više objektivnosti i političke zrelosti, u opšte medjunacionalne rasprave – treba takodje postaviti i pravno-političke okvire koji bi obezbedili svim narodima slobodno razvijanje uz poštovanje drugih. Dogadjaji Drugog svetskog rata nameću zaključak da treba i na pravno-političkom planu tražiti rešenja koja ne bi omogućila nove žrtve. Ako duh demokratije, odnosno trpeljivosti, informisanje, pregovori, slobodne rasprave, volja većine ali i poštovanje manjina, kao i kompromisi prevagnu, onda nećemo biti ponovo primorani da dodamo i jednu jedinu žrtvu već ogromnom broju žrtava koje smo proračunali u ovoj studiji. Niti da dodamo ijednog invalida, udovca, udovicu, siročće; niti da dopustimo da dodje ponovo do uništenja materijalnih dobara i umetničkih dela, koje su stvarale čitave generacije uz najveće napore.